

ЎҚУВ МАТНИНИ МЕТОДИК ТАЪМИНЛАШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА МАШҚЛАРНИ ТАСНИФЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Абдурахмонова Дилбархон Абдулхамидовна

НамДУ тадқиқотчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7988367>

Аннотация: Мақолада турли давр ва услубдаги кўшиқларнинг уларда акс еттирилган мулоқот ҳолатларига ва муайян коммуникатив мақсадларга еришиш учун фойдаланиладиган лингвистик воситаларга мувофиқ методик жиҳатдан аҳамиятли ва қулай таснифини яратишдан иборат.

Калит сўзлар: коммуникатив, асос, кўшиқ, институт, кўшиқ, монолог, тил, функция, хулқ-ахлоқ, мулоқот

Методик адабиётларда машқларнинг кўплаб таснифлари мавжуд бўлиб, улар турли хил тамойилларга асосланади. Энг кенг тарқалган таснифлардан бири И.В.Рахмонов томонидан тузилган [Раҳманов 1980]. Тадқиқотчи машқларни қуйидаги асослар бўйича ажратади:

- 1) мақсадига кўра машқлар (тил ва нутқ, рецептив ва репродуктив, аспектли ва комплекс, ўқув ва табиий-коммуникатив, машқ ва назорат);
- 2) материалга кўра (диалогик ва монолог нутқидаги машқлар);
- 3) бажариш услубига кўра (оғзаки ва ёзма, бир тилли ва икки тилли (таржима), механик ва ижодий, синф ва уй, дастурлаштирилган ва дастурлаштирилмаган, индивидуал, жуфт ва хор).

Бундан ташқари, И.В.Рахмонов машқларнинг қуйидаги турларини ажратади: ўзлаштириш (аналогия), ўзгартириш (трансформация), қисқартириш (сиқилиш), кенгайтириш (экспансия), фарқлаш (дифференсация) ва бирлаштириш (интеграция). Ўз навбатида, машқ турлари кўп вариантларга эга бўлган, тугатиб бўлмайдиган турларга бўлинади [Раҳманов 1980: 72]. Масалан, И.А. Грузинская 142 турдаги машқларни ажратиб кўрсатади.

Шунингдек, машқлар нутқ фаолиятининг турлари (тинглаш, гапириш, ўқиш ва ёзиш), нутқ шакли (оғзаки, ёзма) ва тилнинг жиҳатлари (фонетик, лексик, грамматик) бўйича фарқланади [Азимов, Шчукин 2009: 323].

М.Н.Найфельд машқларнинг қуйидаги икки гуруҳини ажратиб кўрсатишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди: кўникмаларни шакллантирувчи машқлар ва нутқ кўникмаларини ривожлантирувчи машқлар. Ушбу гуруҳларни белгилаш учун турли хил атамалардан (нутқдан олдинги - нутқ, тайёргарлик нутқи, машғулот - нутқи, шартли нутқ ва бошқалар) олим тез-тез ишлатиладиган “тайёргарлик” – “нутқ” атамаларига тўхталишни таклиф қилади [Методика 1988: 73].

Тайёргарлик - бу нутқ кўникмаларини шакллантирувчи ва ривожлантирувчи машқлар бўлиб, улар нутқ шаклини белгилайди. Улар ўқувчиларни мулоқотга тайёрлайди. Методикада, тайёргарлик машқлари бажариш услубига кўра, имитацион, ўрнини босувчи, ўзгартирувчи ва репродуктивга бўлинади [Методика 1988: 73].

Нутқ машқлари нутқ кўникмаларини ривожлантиради, коммуникатив вазифа ва сўзнинг шартсиз шаклига эга. Л.Л.Вохмина “нутқ машқини табиий ёки шартли нутқ вазиятида яратилган, ўқувчиларнинг нутқи таклиф мазмуни билан биргаликда коммуникатив кучга эга бўлган машқ деб аташ керак”, деб таъкидлайди [Вохмина

1993: 98]. Яъни, нутқ машқлари табиий мулоқотдаги машқлардир. Уларнинг мақсади олдинги машқларда шаклланган маҳоратни такомиллаштиришни рағбатлантирадиган шарт-шароитларни яратишдир. Бундай машқларни таснифлаш учун бирон бир асосни топиш осон эмас. Нутқ машқларининг хилма-хиллигидан, М.Н.Найфельднинг фикрига кўра, шартли равишда учта катта гуруҳни ажратиб кўрсатиш мумкин: таркибни узатишдаги машқлар, вазиятли, ўйинли [Методика 1988: 78].

Грамматик машқлар ҳақида гапирганда, методист Е.Н.Соловова уларнинг ҳаммаси ҳам коммуникатив бўлиши керак эмас деган хулосага келади, чунки грамматик тузилмаларни ишлаб чиқишнинг коммуникатив табиати ўқитувчилар ва ўқувчиларнинг ўзлари ўртасида ишончсизликни келтириб чиқаради, улар буни “жиддий бўлмаган ўйинлар” деб биладилар ва одатий грамматик машқларни афзал кўрадилар. Шу билан бирга, Е.Н.Соловованинг таъкидлашича, машғулотларнинг ўқув характери инкор этилмайди, балки билимнинг ижтимоий-маданий, нутқий ва мазмунли таркибий қисмларини ҳам таклиф қилади. “Лингвистик компетенцияни шакллантириш нутқ ва ижтимоий-маданий компетенцияларни шакллантиришга қарши турмаслиги керак” [Соловова 2002: 115]. Шундай қилиб, методист ўқув машқларини рад этмасдан, мажбурий ва асосий элемент ва шартли коммуникатив, ва хусусий коммуникатив машқлар сифатида ишлатишни таклиф қилади.

Шундай қилиб, хулоса сифатида, шуни айтишимиз мумкинки, ҳозирги вақтда рус тилини чет тили сифатида ўқитиш методикасида барча машқларни шартли равишда иккита асосий турга бўлиш, қандай вазифаларни ҳал қилиш мақсадига боғлиқ. Булар тайёргарлик (тил) ва нутқ (коммуникатив) машқлари бўлиши мумкин. Е.И.Пассов машқларнинг учинчи турини - шартли нутқни ҳам ажратиб кўрсатади.

Бироқ, машғулотларнинг назарий ва амалий томонига бағишланган асарлар кўп бўлишига қарамай, А.А.Леонтьевнинг 1988 йилда айтган фикри ҳанузгача тўғрилигича қолмоқда: “Ҳозиргача бизда машқларнинг турли типологиялари мавжуд, аммо улар ҳатто битта дарсликда ҳам ягона тизим ҳосил қилмайди” [Вохминага кўра 2005: 118].

Бундан ташқари, Л.Л.Вохмина ҳақли равишда таъкидлайдики, таълим амалиётида олдимизда қандай: тил, нутқ, коммуникатив машқлар борлигини билиш жуда муҳим. “Машқни нутққа киритиш ва ҳаттоки мулоқотга киритиш, ўқитувчига ўқув амалиёти нутқ хатти-ҳаракати моделига мос равишда ўтказилаётганлигига, шунингдек коммуникатив ёндашув талабларига жавоб беришига ишонч ҳосил қилишига имкон беради” (Вохмина 2005: 117). Бироқ, тан олишимиз керакки, коммуникатив йўналиш ҳали ҳам ҳар доимгидан узоқ ва ҳамма учун бир хил тушунилмайди. “Мулоқот, мулоқот” айнан шу мулоқотни таъминлайдиган нутқ механизмини ишлаб чиқишнинг мураккаб жараёнига тайёргарликнинг яхши ишлаб чиқилган тизимидан кўра кўпроқ чиройли шиорга айланди. Амалда камдан-кам ҳолларда коммуникатив ва лингвистик компетенцияларни уйғунлаштириш мумкин. Нутқ таклиф қилинган схемалар ва рамкаларга қараганда анча чуқурроқ ва кенгроқ бўлиб чиқади [Вохмина 2005: 118].

Нуфузли методистларнинг ҳар хил турдаги машқлар учун қўядиган талабларини ҳисобга олиш муҳимдир. Ўтган асрнинг 60-йилларида академик В.Г.Костомаров машқлар учун талабларни шакллантирди, у рус тили ўқитувчилари учун 5-халқаро методик семинаридаги маърузасида шу ҳақида айтиб ўтди [Костомаров 1965]. Олим машқларни тузишнинг энг муҳим мезони сифатида вазиятчилик ва мавзулилик

талабини илгари суради. Машқлар талабаларнинг реал ҳаёт иштирокчиси бўлган коммуникатив вазиятларини акс эттириши керак. Вазифаларни тузишда грамматика бўлмаслиги керак, ўқувчиларга улар янги грамматик категорияни эмас, балки ўз фикрларини ифодалашнинг янги усулини ўрганаётгандек туюлиши керак. Масалан, “Повелительное наклонение” мавзусини ўрганаётганда, таълим оловчи ўз баёнотида ушбу шаклдан фойдаланиши керак бўлган вазият яратилиши керак. Бундан ташқари, бу ҳолат ўқувчиларнинг нутқ амалиёти учун долзарб бўлиши муҳимдир. Мисол: “Завтра у вас важный экзамен, вы к нему готовитесь, а ваши соседи слушают громкую музыку. Попросите их выключить музыку” («Выключите, пожалуйста, музыку»). А.А.Леонтьев сўзлари билан айтганда, “машқ механик операцияга айланмасдан таълим оловчилар учун муаммоли вазият яратиши керак” [Леонтьев 1969: 158]. Бу нуқтаи назарни Е.И.Пассов ҳам қўллаб қувватлайди, унинг таъкидлашича, “муаммоли вазиятларни яратиш кўникмаларни ривожлантириш учун зарурдир, чунки шахсий кўникмаларни шакллантириш учун машқни муаммоли вазият сифатида ташкил қилиш мумкин эмас, чунки бу масалан намунанинг мунтазам такрорланиши, тасвирларнинг вақт бўйича узлуксизлиги ва бошқа автоматлаштириш учун зарур шарт-шароитларни бузади”. [Пассов 1989: 70].

Юқоридаги фикрлар хорижий тилларни ўқитишнинг замонавий методологиясида долзарблигича қолмоқда.

Бундан ташқари, шуни таъкидлаш керакки, биз ўз ишимизда талаба ниманидир ўрганаётганини унутиб қўйишини (баъзан шубҳаланмаслигини) таъминлашга интиламиз, талаба нима гапираётганини ҳис қилиши керак. Биз Е.И.Пассовнинг ғояларига амал қиламиз, унинг таъкидлашича, дарслар (жумладан, машқлар - курсив Ю.В.) фақат материал жиҳатидан лексик бўлиши мумкин, грамматик жиҳатдан - руҳда улар доимо нутқий бўлиши керак [Пассов 2015: 107]. Шу муносабат билан З.Н.Иевлева: “Чет тилидаги амалий машғулотларнинг ташқи қулай, осон шакли ортида ўқув материалларини ва ўқув жараёнининг “сценарийсини” тайёрлаган методист ва ўйин ёки суҳбат давомида тил материалига қатъий мурожаат қиладиган ўқитувчининг катта машаққатли меҳнати ётади” [Иевлева 1981: 3].

Агар машқларни бажариш жараёни қизиқарли бўлса - ўқувчиларнинг қизиқишларига мос келадиган оғзаки фикрлаш вазифалари ҳал қилинса - умуман мотивацияга ижобий таъсир кўрсатиш мумкин: дастлаб ўқувчилар машқларни шунчаки иштиёқ билан бажарадилар, кейин улар гапирадилар [Пассов 2015 : 100].

Дарс учун материалларни танлаш ва тартибга солишда ўқитувчи “ўқувчи матнни ўқиши ёки тинглаши давомида матн нима учун кераклигини, ундан нимани ўрганиши мумкинлигини, таклиф қилинган матндан нималарни ажратиб олиш кераклигини ва ундан қандай фойдаланиш мумкинлигини тушунганида, матн тушунарли бўлишини” эсда тутиши керак [Пасов 2015: 101]. Дарҳақиқат, муносабат жуда муҳим рол ўйнайди, у материални рағбатлантириш ва ўзлаштириш билан бевосита боғлиқ. Созламаларда нутқ вазифаларининг барча турларидан фойдаланиш керак. Масалан, “Қуйидаги матнни ўқинг (тингланг)” каби муносабат ўқувчиларга нима учун бунни қилиш кераклиги ва бу уларга мулоқотда қандай ёрдам бериши ҳақида ҳеч қандай тушунча бермайди. Масалан, қуйидаги созламадан фойдаланиш тавсия этилади: “Агар сиз Россияда қандай миннатдорчилик билдиришларини билмоқчи бўлсангиз, ушбу

қўшиқни тингланг” (шундан сўнг Михаил Боярскийнинг “Раҳмат, азизим” ёки Земфиранинг “Раҳмат”) қўшиғини тинглашни таклиф қилишингиз мумкин”.

Биз И.Ю.Гаврикованинг фикрига қўшиламыз, унинг сўзларига кўра, энг қимматли машғулотлар ўқувчининг ўз нутқининг пайдо бўлиши учун шароит яратадиган, кимгадир илтимос, ҳикоя, таклиф, баҳолаш, фикр билдириш ва бошқалар билан муурожаат қилиши кераклиги ҳақида гапирадиган, камида битта қизиқувчи тингловчи бўлган нутқ вазияти яратилган машғулотлардир. Бундай машқларсиз нутқни ўрганиш мумкин эмас. Бу машқлар муаммоли, мунозара, ўйин, лойиҳани ўз ичига олади [Гаврикова 2016: 164-165].

References:

1. Мирзиёев Ш.М.Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак . – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. –69 б.
2. Nodirbek Kodirov Mamasoliyevich. (2023). INFORMATION CULTURE: A NEW APPROACH. World Bulletin of Social Sciences, 19, 129-134. Retrieved from <https://www.scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/2228>